

LITURGHIERUL ROMÂNESC – EDIȚIA 2008.

RECENZIE

*Protosinghel Dr. Petru Pruteanu,
Lector unversitar la Catedra de Teologie Liturgică și Tipic,
Decan al Facultății de Teologie din Edineț, Republica Moldova*

În noiembrie 2008, în ambianța manifestărilor oficiale dedicate *Anului Sfintei Liturghii* (2008), așa cum a fost el proclamat în BOR, dar și a jubileului de 500 de ani de la tipărirea Liturghierului ieromonahului Macarie (1508), Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă a Patriarhiei Române a tipărit, cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Patriarh Daniel, o nouă ediție a Liturghierului românesc despre care dorim să vorbim în cele ce urmează.

În primul rând menționăm că apariția acestei ediții a fost mult mai intens mediatizată față de cele precedente, deși în sine nu aduce prea multe îmbunătățiri în ce privește conținutul. Ținuta grafică a cărții este într-adevăr mult mai bună în comparație cu celelalte ediții, având în interior icoane bizantine color, textul fiind redactat în trei culori și având trei semne de carte, care vor fi utile oricărui slujitor. Există însă minusuri chiar și la acest capitol: culoarea roșie prea deschisă a copertii a fost considerată nepotrivită de cei mai mulți, iar înscrisul auriu de pe copertă se șterge doar după câteva săptămâni de folosire (sau cel puțin așa s-a întâmplat cu exemplarul pe care-l am eu). Am în biblioteca personală câteva cărți de cult apărute în Grecia și care sunt mult mai bune chiar și din acest punct de vedere.

Înainte de a trece la elementele de conținut mă voi opri mai întâi la *Cuvântul înainte* al Preafericitului Părinte Patriarh Daniel și la *Postfața* editorilor. Voi face referire și la articolul de prezentare a acestei ediții a Liturghierului, apărut în „Ziarul Lumina” la data de 12 noiembrie 2008 și semnat de diaconul George Aniculaie.¹

Trecând peste incursiunea în istoria și importanța Liturghierului și al Liturghiei, reținem chiar de la Părintele Patriarh Daniel că: „această ediție conține textul publicat în anul 2000, dar el a fost ulterior corectat și completat tipiconal de Comisia liturgică a Arhiepiscopiei Iașilor, pe când noi (adică Preafericitul Părinte Daniel - n.n.) păstoream ca Mitropolit al Moldovei și Bucovinei. Apoi el a fost încredințat spre cercetare și eventuală îndreptare tuturor ierarhilor din Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române; unii dintre ei au propus unele îmbunătățiri. După aceea, textul a mai fost încă o dată verificat de PS Ciprian Câmpineanul, Episcop-Vicar Patriarhal, cunosctăr de limbă greacă veche, împreună cu P.C. Pr. Dr. Corneliu Zăvoanu de la Editura Institutului Biblice și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, pentru ca textul să fie cât mai fidel textului grecesc original”² (și nu „cu originalul grecesc original”, cum scrie autorul articolului din „Ziarul Lumina”). Din *Postfața* anonimă a cărții mai observăm că PS Ciprian Câmpineanul este calificat ca „temeinic cunosctător de limbă greacă veche” și că „Liturghierul a fost revizuit cu multă rigurozitate (acrivie)”³.

Toate acestea îți dau senzația că ai în față o ediție foarte bună a Liturghierului, dar văzând că nu este nici pe departe așa, am zis să caut cine ar fi și membrii acelei „Comisii liturgice a Arhiepiscopiei Iașilor”, ca să nu scăpăm din vedere nici un „personaj” implicat în editarea și tipărirea acestui Liturghier. Am aflat că în listă figurau o mulțime de profesori de teologie de la Facultatea Ieșeană precum și alți clerici de la Centrul Eparhial Iași, dar numai actualul decan de la Iași, părintele prof. Viorel Sava are specializare în liturgică (deși nu cunoaște aproape deloc limba greacă), iar restul, și-i cunosc personal pe toți – sunt în afara problemelor de liturgică, chiar dacă printre ei putem remarca și slujitori de excepție ai Altarului. Din păcate nu am putut

¹ <http://www.ziarullumina.ro/articole:729;1:16437;0:Innoirile-din-ultima-editie-a-Liturghierului.html>

² *Liturghier*, Editura IBM al BOR, București, 2008, p. 11.

³ *Ibidem*, pp.574-575.

aflat cine ar fi ierarhii din Sinodul BOR care ar fi „propus anumit îmbunătățiri”, dar presupun că ei nu sunt prea mulți.

Cu stupeoare și dezamăgire constatăm că practic nu a existat un grup serios și competent de liturgiști și elliniști care să se fi ocupat de această ediție a Liturghierului, de aceea nici pretențiile față de ea nu pot fi prea mari. Nu-mi permite timpul și spațiul (unei recenzii) să aduc toate dovezile că Liturghierul nu prea a fost revizuit după „originalul grecesc”, dar dacă vă veți uita și veți compara acest text cu cel propus de noi în cartea „*Liturghia Ortodoxă: istorie și actualitate*”⁴ vă veți convinge imediat.

În primul rând ce înseamnă „original grecesc” și, în general, ce surse trebuie folosite pentru o ediție serioasă a unui Liturghier românesc? Constatăm că editorii consideră drept „original grecesc” edițiile recente ale Ieratikoului tipărit la Athena⁵, dar din punct de vedere științific aceasta este o eroare considerabilă, dar chiar și dacă o trecem cu vederea, nici așa textul românesc nu traduce cât de cât bine textul grecesc, ne mai vorbind de rânduială.

Vom demonstra aceasta puțin mai jos, dar până atunci însă, trebuie să amintim tuturor că nu există un „original grecesc” al Liturghierului, pentru că istoria Liturghiilor și a celorlalte Rânduielei a trecut și încă trece printr-un proces foarte complex și disputat – atât în ce privește textul, cât mai ales rânduielele – și nimeni nu poate spune că anume o cutare ediție sau manuscris reprezintă „originalul” după care trebuie să traducem și să slujim. Grecii înșiși au făcut foarte multe modificări în ultimile ediții ale Ieratikoului (și chiar menționează acest lucru), de aceea este o greșală metodologică să te iei după un text disputat și modernizat, și să-l consideri drept original. Unde mai punem că pe lângă așa-zisul „original grecesc”, o ediție serioasă a Liturghierului românesc trebuie să țină seama și de particularitățile textului și rânduielelor slavonești, pentru că anume acestea au fost normative la români secole de-a rândul și într-o mare măsură sunt și întrebuițate și astăzi, fără să se știe.

Din păcate nu pot aduce aici tot arsenalul de arugumente istorice și filologice, mai ales că o bună parte din ele sunt reflectate în cartea noastră⁶, de aceea, trec mai concret la conținutul Liturghierului. Pentru a fi mai sistematic mă voi referi mai întâi asupra observațiilor privind textul Liturghierului, apoi asupra rânduielelor descrise. Ne oprim deci asupra câtorva probleme care caracterizează Liturghierul românesc în general, și ediția de față în special.

Observații privind textul Liturghierului

Iertată să-mi fie îndrăzneala, dar în afară de câteva modificări de genul *plinire* → *plinătate* (pp. 135, 191, 201 și 260), *oaste* → *armată* (p. 39 ș.a.), *apostolească* → *apostolică* (pp. 149 ș.a.) sau *unire* → *unitate* (pp. 177, 248 și 293)⁷, toate celelalte mi se par nereușite sau inutile, iar uneori chiar proaste sau, haideți să le zicem, – greșite. Din acest punct de vedere, mai reușite mi se par îmbunătățirile aduse în anul 2000 deși, și atunci, revizuirile au atins mai mult partea auzită de toți a slujbelor, nu și rugăciunile sau formulele rostite de clerici în taină.

⁴ Editura Sophia, 2008, pp. 175-183. În cartea noastră avem doar textul critic al Proscomidiei și al Liturghiei Sf. Ioan Gură de Aur, dar pentru comparație e mai mult decât suficient. Bineînțeles și redactarea noastră este perfectibilă, dar la moment este totuși mai bună ca altele.

⁵ Dintre cele mai importante ediții grecești le menționăm pe cele din 1969, 1990, 2000 și 2002.

⁶ Vezi Ierom. Petru Pruteanu, *Liturghia Ortodoxă: istorie și actualitate*, Sophia, 2008.

⁷ Ultimile trei modificări sunt scrise doar în paranteză, adică au un caracter opțional. În general nu știu cât este de bine să se prezinte aceste alternative, pentru că în felul acesta va fi foarte greu de generalizat o anumită formulă, fie ea și 100% corectă. Mai mult decât atât, în urma studiilor noastre privind cărțile românești de cult, am constatat că ele conțin extrem de multe variante de texte liturgice sau biblice din cadrul anumitor rânduiele. Uneori chiar în aceeași carte poți găsi un Psalm sau un tropar scris în două sau mai multe feluri, ceea ce este penibil. La această situație s-a ajuns în primul rând pentru că fiecare își permite să modifice textele după bunul lui plac sau mai bine zis, după cât îl duce mintea, și nu există o autoritate bisericească competentă care să gireze toate aceste ediții de cărți de rugăciuni sau chiar Ceasloave, Psaltiri, iar mai noi chiar cărți cu Sf. Liturghie.

Dintre cele mai importante **greșeli sau nepotriviri cu textul grecesc (introduse sau rămase) în textul Liturghierului românesc** menționăm:

- În „Tatăl nostru” (p. 32 ș.a.), traducerea corectă este: *și ne lasă nouă datoriile noastre, precum și noi lăsam datornicilor noștri...* Anume așa s-a tradus și în Biblia de la București din 1688 și în multe alte traduceri românește, nemaivorbind de cea slavonă și cele occidentale, iar traducerea: „*ne iartă nouă greșelile*” este din sec. XIX și s-a dorit a fi mai cuprinzătoare. Nu spun că chiar ar trebui să modificăm textul din Rugăciunea Domnească, dar mă întreb unde sunt mult trâmbițatele „cunoștințe temeinice ale limbii grecești vechi” sau „acrvia de revizuire a textului”?

- *Veniți să ne închinăm Împăratului nostru Dumnezeu* (p. 33 ș.a.), în grecește are chiar de la primul stih „*și să cădem*”, care la noi se pune abia de la al doilea, căci cărțile noastre urmează redactarea slavo-rusă.

- În text găsim multe neuniformizări terminologice: „ridicând perdeaua” (p. 34) și „trage dvera” (p. 74), dar și altele, care bineînțeles trebuie uniformizate. Cred că e bine să se folosească expresiile „a înlătura / a deschide perdeaua”, cu sensul de a o da la o parte și „a închide perdeaua”, cu sensul de a o trage la loc. Astfel de exprimări sau poate altele și mai potrivite, ar înlătura diversitatea de exprimări atât de confuze, precum și neînțelegerea slavonescului „dveră” (care defapt înseamnă „ușă”), dar și a indicației depășită de a ridica sau a coborî perdeaua, care în puține bisericii se mai practică în această formă.

- Deși în *Postfața* cărții (p. 575) se spune că „*în această ediție a Liturghierului [...] au fost incluse în rugăciunile de la Litie și la pomenirile din cadrul Dumnezeieștii Proscomidii, la scoaterea miridelor pentru cele nouă cete ale Sfinților, numele Sfinților români canonizați de Biserica noastră din 1992 până în prezent...*”, constatăm că editorii au introdus Sfinții recent canonizați doar la Proscomidie, la Litie lăsând ambele Rugăciuni în varianta mai veche. Dar eu aș întreba în genere de ce este nevoie de introducerea tuturor Sfinților români în aceste momente și încă în mod repetat?⁸ Personal considerăm că nu este potrivit să se adauge chiar toți ierarhii sau cuvioșii români canonizați, așa cum se încearcă în ultima vreme (atât la rugăciunile Litiei, cât și la aceste formule de la Proscomidie), căci aceasta transformă formulele de rugăciune în Sinaxare cu nume în general necunoscute și care te abat de la ideea centrală a rugăciunii respective. Nici o Biserică locală nu pomeneste la Proscomidie sau Litie pe toți sfinții pe care îi are, și nu-i clar de ce BOR ar face excepție prin aceste pomeniri de nume, la care se adaugă de multe ori și locul de naștere, activitate sau de prezență a moaștelor și chiar a unor părțicele mici de moaște.

- *Binecuvintează, părinte, sfânta amestecare; Binecuvântată este amestecarea Sfințelor Tale, totdeauna, acum, și pururea, și în vecii vecilor. Amin!* (p. 114). În ambele cazuri, cuvântul „amestecare” trebuie tradus cu „unire”. Traducerea corectă a substantivului ἑνωσις este „unire” (la Dosoftei: **УНИЧІОНА**) și nu „amestecare”, cum greșit au tradus cei mai mulți, inclusiv Sfântul Antim Ivireanul (cf. fila 55). Unirea vinului și a apei (mai ales în contextul controverselor hristologice cu armenii) a fost înțeleasă ca simbolizând unirea celor două firi în persoana lui Hristos, care se unesc fără să se amestece [cf. Hotărârea Sinodului al IV-lea Ecumenic].⁹

⁸ Mă refer la faptul că a doua Rugăciune de la Litie: „*Stăpâne, Mult-Milostive, Doamne...*”, nu este alta decât cea de la sfârșitul Pavcerniței Mari și ea trebuie rostită în formă prescurtată, fără pomeniri nominale extinse ale Sfinților. Deci chiar dacă și se adaugă mai mulți sau mai puțin Sfinți la Litie, normal ar fi ca aceștia să fie trecuți doar în prima rugăciune a Litiei, nu și în a doua – și aceasta nu doar din dorința de a scurta Litia (deși, și asta trebuie luat în calcul, căci lungim Litia și nu mai punem altele), dar și pentru că anume așa avem în vechile manuscrise liturgice, iar repetarea nu se justifică nici logic, și nici teologic.

⁹ Vezi Pr. Prof. Dr. Dumitru STĂNILOAE, *Spiritualitate și Comuniune în Liturgia Ortodoxă*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1986, p. 121.

- *Domnul a împărățit...* (p. 123) trebuie tradus cu *Domnul S-a împărățit*. Textul, atât în grecește, cât și în majoritatea traducerilor, este la forma reflexivă: „Domnul **S-a** împărățit...”. Se are în vedere faptul că Dumnezeu singur Se împărățește, adică nu are puterea de la cineva, ci de la El Însuși și prin El.

- Deși editorii au lăsat peste tot „slavă”, la Antifonul I destinat stranei (deci scris cu albastru), scrie: „**M rire** Tatălui și Fiului și Sfântului Duh...”. Peste tot, grecescul δόξα trebuie tradus cu *slavă*, iar μεγαλωσύνη/μεγάλη – cu *mărire*. Confuzia acestor două cuvinte este o mare eroare nu numai filologică, ci și teologică. Nici o limbă nu identifică aceste noțiuni, ci toate fac o distincție clară între ele. Cuvântul *slavă* – δόξα vine de la verbul δοκέω – a avea o părere sau opinie [despre ceva sau cineva] și se referă, în cazul dat, la o adorare a lui Dumnezeu dublată de un anumit fel de a crede în El (ortho-doxia); deci nu este o simplă *elogiere* sau *laudă*. Cuvântul *mărire* însă este înțeles ca o cinstire inferioară și deseori se referă la Maica Domnului și la sfinți, și foarte rar – la Dumnezeu. (Despre acest subiect, a se vedea cartea magistrală a Pr. Paraschiv ANGELESCU, *Slavă și Mărire*, București, 1939.)

- La Ectenia de cererilor de la toate slujbele apare forma neclară „*la Domnul să cerem*”. Expresia παρά τοῦ Κυρίου a fost tradusă corect prin „**de** la Domnul”. Interesant e că și în secolul al XVII-lea Sfântul Ierarh Dosoftei al Moldovei a tradus la fel, apoi, din niște motive neclare, a predominat traducerea „la Domnul”.

- După „*Să mulțumim Domnului*” nu a fost corectat răspunsul stranei „*Cu vrednicie și cu dreptate...*”, deși se știe că traducerea corectă a expresiei grecești: „Ἀξίον καὶ δίκαιον [ἐστὶ] ...” este „**Vrednic i drept este...**”. Tot așa trebuie tradus la Irmosul „*Cuvine-se cu adevărat...*”

- În continuare, peste tot, apare traducerea greșită „slujbă duhovnicească” or se știe că expresia grecească τὴν λογικὴν λατρείαν poate fi tradusă: fie prin **slujbă cuvânt toare** (în sensul de „slujbă prin cuvinte”), fie prin **slujbă raională** (în sensul de slujbă care implică rațiunea și care este pe deplin conștientizată), dar în nici un caz prin „slujbă duhovnicească”, cum s-a tradus în ultima vreme. Această dublă posibilitate de traducere se datorează faptului că grecescul λόγος are atât sensul de *cuvânt*, cât și de *rațiune*. Traducătorii slavi au preferat traducerea de „slujbă cuvântătoare” („**СЛОВОСНАЯ СЛУЖБА**”) pentru că facultatea omului de „ființă cuvântătoare” o implică în mod direct și inseparabil și pe cea de „ființă rațională”. Traducătorii români din toate timpurile au urmat aceeași logică. Această traducere are în vedere faptul că oferirea darurilor, precum și trimiterea Duhului Sfânt – și în concluzie întreaga noastră relație cu Dumnezeu – se face „prin cuvânt” și, bineînțeles, și prin implicarea, sau mai bine zis, prin folosirea la modul cel mai firesc și mai propriu al rațiunii. Această implicare a facultăților noastre specifice și unice în creație constituie o jertfă.

- Cea mai penibilă greșeală în textul acestei ediții, după părerea noastră, este cea de la pagina 180¹⁰: „*Binecuvântată este căldura (ardoarea) sfinților Tăi...; Căldura (ardoarea) credinței plină de Duhul Sfânt.*” Eroarea constă în primul rând în faptul că cei mai mulți traducători au redat în acest moment expresia (neutră): τῶν ἁγίων σοῦ – prin „*sfinților Tăi*”, în loc de „*Sfintelor Tale*”, așa cum s-a tradus și la Proscomidie. Într-adevăr, la binecuvântarea Intrării Mici, aceeași expresie grecească trebuie tradusă cu „*sfinților Tăi*”; în acest moment însă, nu este vorba despre vreo „căldură a (credinței) sfinților”, ci de cea „a Sfintelor Taine”, de aceea și introducerea neologismului „ardoare” este mai mult decât greșită.

Am adus aici doar câteva exemple, pentru că într-o recenzie nici nu se poate face o analiză minuțioasă a traducerii unei cărți atât de complexe de peste 500 de pagini. Vreau însă să

¹⁰ Frazele la care ne vom referi se regăsesc în variantă „corectată” doar la Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur și, probabil, din neglijența editorilor, nu au fost puse și în Liturghia Sf. Vasile cel Mare (vezi p. 252).

se înțelege clar că pe lângă cele câteva exemple, sunt multe altele și o bună parte dintre ele, așa cum am mai spus, le puteți găsi în cartea noastră.

Observații privind rânduielele Liturghierului

La acest capitol ne va fi mult mai greu să facem niște observații tranșante și obiective, pentru că, după părerea mea, acestea nu pot fi făcute de nimeni. Problema constă în faptul că în BOR se întâlnesc două tradiții locale puternice

pe toți.”. Așa cum arată renumitul liturgist grec P. Trembelas, această formulă este o particularitate a unor manuscrise ateniene nu foarte vechi¹⁴, care a fost introdusă în Ieratikonul grecesc actual, dar ea nu este menționată în vechile manuscrise grecești din alte părți, nici măcar din Athos sau Constantinopol. Nu o au nici manuscrisele slavonești. Editorii români neștiind acestea, au introdus formula menționată mai sus, ca fiind conformă cu „originalul” și deci obligatorie și pentru noi. Repetăm însă că această este o particularitate liturgică a Athenei și nu e clar de ce trebuie și noi să o preluăm. Iar dacă o preluăm, care este criteriul după care unele elemente ale Ieratikonului grecesc le respectăm, iar altele nu?

- La Liturghia Darurilor mai înainte Sfințite, Ieratikonul grecesc prevede ca împărtășirea clericilor să se facă întocmai ca la Liturghia obișnuită, iar la Apolis și Rugăciunile de Mulțumire nu se face amintire de Sf. Grigore Dialogul, pentru că știința liturgică de astăzi cunoaște cu certitudine că autorul acestei Liturghii nu este și nici nu poate fi Sf. Grigore Dialogul, Liturghia fiind anonimă.¹⁵ Toate aceste indicații din ceea ce numesc editorii „original”, nu se regăsesc și în Liturghierul românesc.

Cred că exemplele care s-au adus până acum, atât în ce privește textul, cât și rânduielile, sunt suficiente pentru a ne convinge că avem de a face cu ediție la care este încă mult de lucru. Și contează și mai departe cine va lucra!

Avem toată speranța că în Biserica Ortodoxă Română se va constitui o comisie bună de specialiști, care să dea în cele din urmă o ediție bună a Liturghierului și a celorlalte cărți de cult (deloc mai bune ca traducere sau rânduială). Alegerea specialiștilor trebuie făcută pe principii sănătoase, nu doar după titluri științifice și academice, ci în funcție de competența reală în materie de limbă, istorie, tipic și practică a celor care urmează să lucreze.

Așa să ajute Dumnezeu!

Îmi cer iertare de la cei care au lucrat la ediția acestui Liturghier. Nu am avrut să aduc nici un reproș cuiva personal, ci modului nostru de a fi și de a lucra în acest domeniu.

¹⁴ Panaghiotis TREMBELAS, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*. Athena, 1935, p. 160.

¹⁵ Detalii despre toate aceste se pot găsi în cartea noastră, pp. 148-174.